ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

MUSIQIY SAVODXONLIK TUSHUNCHASI VA UNING INKLYUZIV TA'LIMDAGI AHAMIYATI

Xoliqova Bonuxon Ukug'bek qizi

O'zDSMI Xalq ijodiyoti (cholg'u ijrochiligi)

mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada musiqiy savodxonlik tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarkibiy qismlari hamda inklyuziv ta'lim jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Musiqiy savodxonlikni shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilinib, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarning musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Shuningdek, musiqiy ta'limning o'quvchilarning ijtimoiylashuvi, ijodiy faolligi va estetik dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Musiqiy savodxonlik, inklyuziv ta'lim, musiqa ta'limi, maxsus ta'lim ehtiyojlari, musiqiy qobiliyat, estetik tarbiya, pedagogik yondashuv, ijtimoiy integratsiya, ijodiy rivojlanish, kommunikativ ko'nikmalar.

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность понятия музыкальной грамотности, её основные компоненты и значение в условиях инклюзивного образования. Анализируются педагогические основы формирования музыкальной грамотности и её роль в развитии музыкальных способностей обучающихся с особыми образовательными потребностями. Особое внимание уделяется значению музыкального образования в процессе социализации, развития творческой активности и формирования эстетического мировоззрения учащихся.

Ключевые слова: музыкальная грамотность, инклюзивное образование, музыкальное образование, особые образовательные потребности, музыкальные способности, эстетическое воспитание, педагогический подход, социальная интеграция, творческое развитие, коммуникативные навыки.

Abstract: This article examines the essence of the concept of musical literacy, its main components, and its significance in the context of inclusive education. The pedagogical foundations of developing musical literacy and its role in enhancing the musical abilities of learners with special educational needs are analyzed. Particular attention is paid to the importance of music education in promoting socialization, creative activity, and the formation of students' aesthetic worldview.

Keywords: musical literacy, inclusive education, music education, special educational needs, musical abilities, aesthetic education, pedagogical approach, social integration, creative development, communication skills.

Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash jarayonida musiqiy ta'limning ahamiyati beqiyosdir. Musiqa insonning estetik dunyoqarashini kengaytiradi, emotsional sezgirligini o'stiradi, ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni anglashiga yordam beradi. Musiqada asosiy tushunchalardan biri — musiqiy savodxonlikdir. Ushbu tushuncha o'quvchining musiqiy fikrlashi, idroki, eshitish madaniyati, ijro mahorati, musiqani anglash darajasi chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab pedagogik-psixologik jarayondir. Musiqiy savodxonlik nafaqat bilimlar yig'indisi, balki shaxsning musiqaga bo'lgan umumiy madaniy munosabati, badiiy-estetik tafakkuri, ijodiy ifoda qobiliyatlarini ham qamrab oladi. U shaxsning musiqiy faoliyatga jalb bo'lishini ta'minlaydigan ruhiy-emotsional, intellektual va ijtimoiy jihatlarning uyg'unlashuvini anglatadi. Musiqiy savodxonlikning mazmunini tushunishda musiqashunoslik va pedagogika tarixiga murojaat qilish muhimdir. Sharq uyg'onish davri allomalari — Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy musiqaning inson ruhiyati, ta'lim-tarbiya

jarayonidagi o‘rni haqida chuqur ilmiy fikrlar bildirganlar. Forobiy musiqaning inson shaxsiga ko‘rsatadigan ijobiy ta’sirini asoslab, musiqiy tartib, ohang va ritmning ruhiy holatni meyorlashtirishdagi rolini alohida ta’kidlagan. Ibn Sino “Kitob ush-shifo” va “Donishnoma” asarlarida musiqaning tarbiyaviy hamda shifobaxsh xususiyatlari haqida fikr yuritadi. Bu qarashlar musiqiy savodxonlikni insonning umumiy intellektual va psixologik taraqqiyotiga xizmat qiluvchi tizim sifatida talqin etish uchun metodologik asos bo‘ladi. Zamonaviy musiqa pedagogikasida musiqa ta’limining yetakchi metodik tizimlari — Zoltan Kodaly, Karl Orff, Emile Jakes-Dalkroz, Mariya Montessori metodlari musiqiy savodxonlikni rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari bo‘lib xizmat qiladi. Kodaly tizimida o‘quvchini musiqaga jalb qilish jarayoni tabiiy ovoz, solmizatsiya, quloq o‘rgatish mashqlari orqali amalga oshiriladi. Orff metodida esa ritm, harakat va improvizatsiya asosiy o‘rinni egallaydi. Dalkroz evritmiyasi tana harakatlari orqali ritmni his qilishni rag‘batlantiradi. Montessori yondashuvi individual rivojlanish, mustaqillik va sensor tarbiyani asos sifatida oladi. Ushbu metodlarning barchasi musiqiy savodxonlikni faqat nazariy bilimlar emas, balki amaliy idrok va ijodiy jarayon sifatida yondashishni taqozo qiladi. Musiqiy savodxonlikning asosiy tarkibiy elementlari — musiqani tinglash, ritmik sezgi, vokal savodxonlik, cholg‘u ijrochiligi va musiqiy tafakkurdan iborat. Musiqani tinglash madaniyati o‘quvchining badiiy-estetik didini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Musiqani ongli tinglash jarayonida bola temp, dinamika, ohang, ritmik struktura va musiqiy obrazlar mazmunini farqlashni o‘rganadi. Ritmik savodxonlik bolaning aqliy rivojlanishga, koordinatsiyasiga, diqqatini jamlashiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, ritmik o‘yinlar bolalarda ijodiy faollikni oshiradi. Vokal savodxonlik nafaqat musiqa, balki nutq madaniyatini shakllantirishda ham muhim, chunki vokal mashqlar artikulyatsiyani, nafas olish texnikasini, nutq ohangini yaxshilaydi. Notalarni o‘qiy olish esa musiqani ongli o‘rganishga, ijro malakasini mustahkamlashga yordam berib, musiqiy tafakkur rivojiga asos bo‘ladi. Inklyuziv ta’lim sharoitida musiqiy savodxonlikning ahamiyati yanada ortadi. Inklyuziv ta’lim — barcha o‘quvchilarning fizik, psixik, intellektual imkoniyatlaridan qat’i nazar, teng ta’lim olishini ta’minlovchi tizimdir. Musiqa esa har qanday qobiliyatga ega bolalarda tabiiy qiziqish uyg‘otuvchi faoliyat bo‘lgani uchun, inklyuziv sinflarda eng muvaffaqiyatli integratsiya qilinadigan fanlardan biridir. Musiqa universal tilda idrok qilinadi; hatto nutqida nuqsoni bo‘lgan yoki jismoniy imkoniyati cheklangan bolalar ham musiqani o‘ziga xos tarzda his qiladi. Shu bois, musiqiy savodxonlikning inklyuziv ta’limdagi pedagogik, psixologik va ijtimoiy ahamiyati juda kengdir. Musiqiy savodxonlik o‘quvchining musiqani anglash, idrok qilish, ijro etish va ijodiy qo‘llay olish qobiliyatlarini shakllantiruvchi muhim pedagogik jarayon bo‘lib, inklyuziv ta’lim sharoitida uning ahamiyati yanada oshadi. Musiqa turli imkoniyatdagi bolalarni birlashtiruvchi kuchga ega bo‘lib, ularning ijtimoiylashuvini, emotsional barqarorligini va ta’lim jarayonida teng ishtirokini ta’minlaydi. Shu sababli, musiqiy savodxonlikni inklyuziv ta’lim dasturlariga chuqur integratsiya qilish bugungi kunda ta’lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir.

• Inklyuziv guruhlarda nogironligi bo‘lgan bolalar bilan ishlash jarayonida musiqa ularning idrok, emotsional holat, harakat koordinatsiyasi, nutq va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Turli toifadagi bolalar uchun musiqaning ta’siri quyidagicha namoyon bo‘ladi:

• Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun musiqa tebranish, ritm va vibratsiyani sezish orqali o‘rgatiladi. Ritmik zarblarni tana orqali his qilish ularning aqliy rivojlanishiga, fazoviy tasavvuriga va emotsional barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

• Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar musiqani eshitish orqali tasvir va obrazlar yaratishni o‘rganadilar. Bu jarayon eshitish qobiliyatini kuchaytiradi, tasavvur kengligini oshiradi hamda musiqiy obrazlarning ifodasini boyitadi.

• Aqliy rivojlanishi sust bo‘lgan bolalar uchun esa musiqaning takrorlanishga asoslangan ohanglari; xotira, diqqat, muloqot ko‘nikmalari va emotsional reaksiyalarni rivojlantiruvchi terapevtik vosita vazifasini bajaradi. Shu tariqa, musiqa ularning psixik rivojlanish jarayoniga individual ravishda moslashgan holda ta’sir ko‘rsatadi va ijtimoiy integratsiyani qo‘llab-quvvatlaydi. Musiqa inson idrokining eng chuqur qatlamlariga ta’sir ko‘rsatadi, emotsional barqarorlikni shakllantiradi, sensor muvozanatni tiklaydi, ijtimoiy muloqotga undaydi va shaxsning psixologik rivojiga bevosita ta’sir qiladi. Musiqa insonning ichki dunyosini ifodalashning eng nozik va ta’sirchan vositalaridan biri hisoblanadi. Inson o‘zining quvonchi, qayg‘usi, hayajoni, sog‘inchi va orzu-intilishlarini aynan musiqa orqali chuqurroq va ta’sirliroq ifoda eta oladi. Ba’zan so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydigan hissiyotlar ham musiqa

orqali osonlik bilan yetkaziladi. Shu bilan birga, musiqa tinglovchining ruhiy olamiga bevosita kirib borib, uning kayfiyatini o‘zgartiradi, ruhlantiradi, taskin beradi yoki chuqur o‘y-mulohazaga chorlaydi. Aynan shu jihati bilan musiqa inson qalbiga eng tez va kuchli yetib boradigan san’at turlaridan biri sanaladi. Musiqa nafaqat estetik zavq bag‘ishlovchi vosita, balki muhim tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy hodisa hamdir. U insonning didini, dunyoqarashini va madaniy saviyasini shakllantirishda katta rol o‘ynaydi. Ayniqsa, yosh avlod tarbiyasida musiqa muhim vosita bo‘lib, ularda go‘zallikni his etish, san’atni qadrlash va milliy qadriyatlarga hurmat tuyg‘ularini rivojlantiradi. Musiqa orqali inson o‘z xalqining tarixi, an’analari va madaniy merosi bilan yaqindan tanishadi, bu esa milliy o‘zlikni anglash va saqlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, musiqa turli sohalarda keng qo‘llanilib, inson hayotining ko‘plab jabhalarida muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim jarayonida musiqiy savodxonlik alohida ahamiyat kasb etadi. Inklyuziv ta’limda barcha bolalar, jumladan imkoniyati cheklangan o‘quvchilar ham teng huquqli ravishda ta’lim olishi ta’minlanadi va bu jarayonda musiqa samarali pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Musiqiy savodxonlik orqali bunday o‘quvchilarning eshitish, sezgi, diqqat va xotira qobiliyatlari rivojlantiriladi, ularning o‘zini erkin ifoda etish imkoniyatlari kengayadi. Ta’lim jarayonida musiqa mashg‘ulotlari o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasini oshiradi, balki ularning ijtimoiy moslashuviga ham yordam beradi. Musiqa orqali bolalar o‘zaro muloqotga kirishadi, jamoada ishlashni o‘rganadi va o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi. Shuningdek, musiqa terapiyasi elementlari yordamida o‘quvchilarning ruhiy holatini yaxshilash, stressni kamaytirish va emotsional barqarorlikni ta’minlash mumkin. Shu sababli inklyuziv ta’limda musiqiy savodxonlik nafaqat bilim beruvchi, balki rivojlantiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi muhim vosita sifatida katta ahamiyatga ega.

Inklyuziv guruhlarda musiqiy savodxonlikni shakllantirish esa mustaqil pedagogik tizimdir va unda turli ehtiyojga ega o‘quvchilarning idrok qilish xususiyatlari hisobga olinishi, metodlar moslashtirilishi va ta’lim jarayoni turli-xil bo‘lishi lozim. Musiqiy savodxonlik keng qamrovli tushuncha bo‘lib, u o‘quvchilarga nafaqat nota o‘qishni, balki musiqani eshitish, farqlash, ritmik tuyg‘uni his qilish, musiqiy mazmunni tushunish, emotsional tahlil qilish, ijodiy ifoda va sensor koordinatsiyani rivojlantirishni o‘rgatadi. Bu jarayonning inklyuziv ta’limdagi o‘ziga xosligi shundaki, musiqani o‘qitish jarayoni odatiy sinflarga qaraganda ancha murakkab pedagogik vazifalarni qo‘yadi. Chunki har bir bola o‘zining individual rivojlanish sur’atiga ega, sensor sezgirlik darajasi turlicha, musiqani qabul qilish usuli esa o‘ziga xos bo‘ladi. Shu sababli inklyuziv guruhlarda musiqiy savodxonlikni shakllantirishda pedagogning yondashuvi yanada moslashuvchan, ijodiy va ilmiy asoslangan bo‘lishi zarur. Shunday o‘quv jarayonini to‘g‘ri tashkil etish uchun bir nechta ilmiy-metodik yondashuvlar ishlab chiqilgan bo‘lib, ular orasida sensor yondashuv, integrativ o‘qitish modeli, moslashtirilgan didaktik vositalardan foydalanish va individuallashtirilgan pedagogik strategiya asosiy o‘rin tutadi. Ushbu yondashuvlar musiqiy savodxonlikning barcha komponentlarini samarali rivojlantiradi, o‘quvchilarning psixofiziologik imkoniyatlarini hisobga oladi va musiqani har bir bolaga tushunarli, qabul qilinarli hamda foydali qiladi. Bu metodlar o‘zaro bir-birini to‘ldiradi, bir butun metodik tizim sifatida uyg‘unlashadi va musiqiy ta’limni inklyuziv maktabning yetakchi pedagogik jarayoniga aylantiradi. Sensor yondashuv inklyuziv musiqiy ta’limning asosiy poydevorlaridan biri hisoblanadi. U musiqani sezgi organlari orqali qabul qilishga asoslanadi va bolalarda musiqaning fizik tabiatini anglashni kuchaytiradi. Tovush tebranishi, ritmning jismoniy sezilishi, harakat orqali musiqiy obrazni idrok qilish, tovush balandligi va dinamikaning sezgi orqali tushunilishi sensor integratsiyani kuchaytiradi. Masalan, eshitishida qiyinchiligi bo‘lgan bolalar baraban yoki tremolo tebranishlarini qo‘l orqali sezishadi; autistik spektrdagi bolalar ritmik harakatlar orqali ichki emotsional muvozanatni tiklashadi; aqliy rivojlanishi sust o‘quvchilar esa musiqiy harakatlar yordamida tananing muvozanatini yaxshilashadi. Tovush balandligi ranglar yordamida farqlanishi, ritmni yerga tepish orqali sezish, tebranishlarni qo‘l orqali his qilish, musiqaning dinamikasini tana harakatlari orqali anglash kabi mashqlar musiqiy mazmunning o‘quvchi ongida mustahkam o‘rnashishiga olib keladi. Sensor yondashuvning asosiy vazifasi musiqani ongdan ko‘ra tanaga yaqinlashtirish, idrokning tabiiy mexanizmlarini ishga solish, bolaning musiqani qabul qilish quvvatini oshirishdir. Musiqiy savodxonlikni rivojlantirishda integrativ yondashuv ham muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuv musiqani alohida fan sifatida emas, balki boshqa fanlar bilan uyg‘unlashgan holda o‘rgatishni nazarda tutadi. Chunki o‘quvchilar, ayniqsa imkoniyati cheklangan bolalar, ko‘pkanalli

o‘quv materialini yaxshiroq o‘zlashtiradilar. Musiqa matematika bilan uyg‘unlashganda ritmik sanash, ketma-ketlik, vaqt o‘lchovi kabi tushunchalar oson o‘zlashtiriladi. Til va adabiyot darslari bilan integratsiya nutq ohangini, talaffuz ritmini, fonematik eshitishni yaxshilaydi. Tasviriy san’at bilan bog‘langanda musiqadan olingan taassurotlarni ranglar, kompozitsiyalar orqali ifodalash o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini oshiradi. Jismoniy tarbiya bilan integratsiya esa ritmik harakatlar orqali koordinatsiya va aqliy rivojlanishni kuchaytiradi. Integrativ yondashuvning afzalligi shundaki, musiqiy mazmun o‘quvchi ongida alohida emas, balki umumiy dunyoqarash bilan uyg‘unlashgan holda shakllanadi. O‘quvchilar musiqaning hayotdagi ahamiyatini ko‘proq tushunadi, o‘zlashtirish jarayoni esa tabiiyroq kechadi. Aqliy rivojlanishida sustlashuv bo‘lgan bolalar integrativ yondashuv orqali musiqani ancha tez o‘zlashtiradilar, chunki musiqaga matematik yoki lingvistik bog‘liqlik mustahkamroq tushuncha tizimini yaratadi. Autistik spektrdagi bolalar rang, ohang, harakat va ritm o‘rtasidagi uyg‘unlikni sezish orqali dunyo bilan muloqot qilish mexanizmini shakllantiradilar. Shu tariqa, integrativ yondashuv musiqiy savodxonlikni umumiy rivojlanish bilan birlashtiradi. Inklyuziv ta’limda musiqiy mazmunni oson qabul qilishda moslashtirilgan didaktik vositalar ham muhim o‘rin tutadi. Turli imkoniyatga ega o‘quvchilar uchun oddiy nota belgilarini tushunish mushkul bo‘lishi mumkin; shu sababli soddalashtirilgan shakllardan foydalanish zarur. Rangli notalar, piktogrammalar, taktil belgilar, ritmik kartochkalar, kattalashtirilgan belgilar, musiqiy o‘yin kartalari kabi vositalar musiqiy tushunchalarni aniq, ko‘rgazmali va esda qolarli qiladi. Ko‘rishida muammosi bo‘lgan o‘quvchilar uchun taktil notalar qo‘llansa, nutqida qiyinchilik bo‘lgan bolalar uchun ritmik gapirish o‘yinlari juda samarali bo‘ladi. Eshitishida cheklov bo‘lgan bolalar uchun esa tebranish asosidagi vositalar, vibroaksessuarlar qo‘llanadi. Bu jarayon musiqani o‘qitishning moslashtirilgan, oson tushunarli va ko‘ptarmoqli modelini yaratadi. Moslashtirilgan didaktik vositalar musiqani o‘rganishni faollashtiradi, o‘quvchilarni mustaqil ishlashga o‘rgatadi va murakkab musiqiy tushunchalarni oddiy shaklda anglash imkonini beradi. Bunday vositalar orqali ritm, temp, balandlik, dinamika kabi tushunchalar soddalashtirilgan, ammo mazmunli tarzda o‘rgatiladi. Bu esa bolalarning musiqiy idrokini sezilarli darajada rivojlantiradi. Inklyuziv ta’limda musiqiy savodxonlikni shakllantirishda individuallashtirilgan yondashuv asosiy metodlardan biridir. Har bir o‘quvchi o‘zining qobiliyati, idrok darajasi, sensor imkoniyatlari, rivojlanish sur’ati va psixologik ehtiyojlariga ko‘ra o‘ziga xosdir. Shuning uchun musiqa darslarida standart yondashuvdan voz kechilib, har bir o‘quvchi uchun alohida moslashtirilgan strategiya qo‘llanilishi zarur. Individual dasturlarni tuzishda pedagog o‘quvchining musiqiy idrokining boshlang‘ich darajasini aniqlaydi, uning kuchli tomonlarini topadi va o‘qitish jarayonini shunga mos ravishda yo‘naltiradi. Individuallashtirilgan yondashuv o‘quvchining rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish, baholash va zarur hollarda strategiyalarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Masalan, ritmik hisi kuchli bo‘lgan o‘quvchilarda ritm asosidagi o‘yinlar, ohangni farqlashda qiynalaydigan bolalarda esa melodik mashqlar ko‘proq qo‘llanadi. Psixologik sezgirligi yuqori o‘quvchilar uchun yumshoq, sekin tempdagi mashqlar, giperaktiv o‘quvchilar uchun esa dinamik ritmik harakatlar taklif qilinadi. Shu tariqa, har bir o‘quvchi o‘z imkoniyati darajasida muvaffaqiyatga erishadi, muvaffaqiyat esa o‘z navbatida motivatsiyani oshiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’limda musiqiy savodxonlikning umumiy pedagogik ahamiyati juda katta. Musiqa nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki o‘quvchilarda muloqot, emotsional tahlil, ijtimoiy faollik, ijodiy fikrlash, sensor muvozanat kabi ko‘nikmalarni shakllantiruvchi psixologik-pedagogik mexanizmdir. Turli ehtiyojga ega bolalar musiqa orqali o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etish imkoniga ega bo‘ladi, bu ularning psixologik holatini yengillashtiradi. Musiqa o‘quvchilarning o‘zaro muloqotini kuchaytiradi, sinfda ijobiy psixologik muhitni yaratadi, bag‘rikenglik, hurmat va hamkorlik kabi ijtimoiy qadriyatlarni shakllantiradi. Shunday qilib, musiqiy savodxonlik nafaqat san’at sohasi, balki shaxsning har tomonlama rivojlanishining muhim omilidir. Musiqa orqali o‘quvchilarda o‘z-o‘zini ifoda etish ehtiyoji kuchayadi, ijodiy tafakkur rivojlanadi. Tovushlarni farqlash mashqlari eshitishni rivojlantiradi, bu esa nutq rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Musiqa orqali o‘quvchilar o‘z his-tuyg‘ularin boshqarishni o‘rganadi, ichki stressdan xalos bo‘ladi, bu esa ularning o‘qishga bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartiradi. Inklyuziv jamiyat qurishda musiqaning o‘rni beqiyosdir.

Musiqa barcha o‘quvchilarni birlashtiradi, ular orasidagi farqlarni kamaytiradi, umumiy faoliyatga jalb qiladi va sinfda ijobiy psixologik muhit yaratadi. Har bir o‘quvchi musiqiy faoliyat jarayonida o‘z o‘rnini topadi, o‘zini jamiyatning muhim qismi sifatida his qiladi. Shu bois musiqiy savodxonlik inklyuziv ta’limning ajralmas qismi bo‘lib, uning samaradorligini ta’minlovchi asosiy pedagogik mexanizmlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
4. Keith Swanwick. Teaching Music Musically. – London: Routledge, 1999.
5. David J. Elliott. Music Matters: A Philosophy of Music Education. – New York: Oxford University Press, 1995.
6. Gary E. McPherson, Graham F. Welch. The Oxford Handbook of Music Education. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
7. UNESCO. Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All. – Paris, 2005.
8. Florian L. The Sage Handbook of Special Education. – London: Sage Publications, 2014.
9. Маҳкамов У. Мусиқа педагогикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2019.
10. Юсупова Д. Инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2021.